

Əlyazması hüququnda

İBRAHİM ƏHMƏD OĞLU DƏRVIŞI KUHI

CƏLAL ALE-ƏHMƏDİN NƏSRİ

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2013

Dissertasiya işi AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Rəsmi opponəntlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Möhsün Zelləbdın oğlu Nağısoylu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bilqeyis Baxşəli qızı Quliyeva

Aparıcı təşkilat: **AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi**

Müdafə “_27_”_03 _ 2013-ci ildə saat ____ -da AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (FD.01.151) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 31, 7-ci mərtəbə, AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**FD.01.151 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru**

Zənfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Cəlal Ale-Əhməd (1923-1969) XX əsr İran ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Gənc yaşlarından yaradıcılığa başlayan yazıçının bədii irsi özünün realizmi ilə diqqətə cəlb edir. Onun tədqiqatçıları yazıçının ədəbi irsini XX əsr İran həyatının “ədəbi güzgüsü” hesab edirlər. Belə ki, onun əsərləri dövrünün siyasi xarakteristikasını doğru-düzgün anlamağa kömək edir. Yazıçının İran Tudə partiyasında siyasi fəaliyyəti və mübarizəsi ilə bağlı yazdığı bədii-publisistik əsərlər uzun illər dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur.

İranda siyasi fikrin formalaşmasında və inkişafında Tudə partiyasının böyük xidmətləri olmuşdur. Fəal tudəçi olan Cəlal Ale-Əhmədin ədəbi yaradıcılığı həmin partiyanın fəaliyyəti ilə bağlı bir çox tarixi-siyasi məsələlərə aydınlıq gətirir. Cəlal Ale-Əhməd partiyanın siyasi fəaliyyəti, onun üzvlərinin əməli işləri barədə sanballı yazılar yazmış və əsərlərində həmin partiyanın öz dövrü üçün qabaqcıl ideyalarını tərənnüm etmişdir. Yazıçı həm də İran maarifçi-realist ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun yaradıcılığında həm İran maarifçilik hərəkatının dinamikası, həm də realizmi aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Yazıçının qələmindən çıxan hekayələr onun nəşr etdirdiyi aşağıdakı kitablarda toplanmışdır: “Görüş”, “Çəkdiyimiz əziyyət”, “Üç tar”, “Çoxarvadlılıq”, “Pətəklərin sərgüzəşti”, “Məktəb direktoru”, “Nun vəl-qələm”, “Lənətlənmiş torpaq”. Bu kitablar öz ədəbi dəyəri ilə XX əsr İran nəsrinin parlaq nümunələri hesab edilir.

Cəlal Ale-Əhməd məhz bu kitablarında toplayıb nəşr etdirdiyi hekayələri ilə İran nəsrində yeni bədii üslubun əsasını qoymuşdur. Yeni mövzuların seçimi, tənqid hədəflərinin ünvanı, yazılı nitqdə işlənən cümlələri yeni formada qurmaq və s. çoxəsrlik İran ədəbiyyatı tarixində tamamilə yeni idi. İran nəsrində cümlələrin natamam yazılması, fikrin poetik ifadəsi və oxucuya eyhamla çatdırılması üçün sözün yerinə nöqtələr qoyulması, mövzu seçiminə dinin, xurafatın, mövhumatın, geriliyin, savadsızlığın daxil edilməsi və həmin problemlərlə bağlı antipodların kökündən baltalanması, ölkənin siyasi həyatını ədəbiyyata gətirmək və hadisələrə, dövlət idarəçiliyinə tənqidi yanaşmaq, əhalidən siyasi fəallıq tələb etmək, ziyalıları milli məsuliyyətə cəlb etmək və s. bu kimi aktual məsələlər məhz onun bədii yaradıcılığında ilk dəfə öz əksini tapmışdır.

Cəlal Ale-Əhməd həm də ictimai xadim idi və tez-tez xarici ölkələrə gedir və həmin ölkələrin qabaqcıl ziyalıları, yazıçıları ilə tanış olub onlarla

elmi, siyasi və ədəbi mövzularda fikir mübadiləsi edirdi. Yazıçı həm də Sovet İttifaqına gəlmiş, Bakıda olmuş və xoş xatirələrlə qayıdıb səfəri ilə bağlı gözəl əsər yazmışdır.

Sadaladığımız bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, Cəlal Ale-Əhməd irsinin Azərbaycan şərqşünaslığında və İran ədəbiyyatşünaslığında dərindən öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Tədqiqat prosesində Cəlal Ale-Əhməd haqqında İran ədəbiyyatşünaslığında elmi araşdırma aparmış və xatirə yazmış müəlliflərin fikirləri nəzərə alınmışdır. Yazıçı barədə yazılmış xatirələri “Rəvaq” nəşriyyatı 1979-cu ildə məcmuə şəklində çap etdirmişdir. Həmin kitabda İran ictimaiyyətində məşhur olan ayətullah Mahmud Taleqaninin, yazıçının qardaşı Şəms Ale-Əhmədin, politoloq Ənvər Xameinin yazıları vardır.

Diqqətimizi cəlb edən aşağıdakı şəxslərin fikirləri olmuşdur: Əbdüləli Dəstqeyb, Rza Davəri, Qulamrza İmami, Əbuzər Bidari, Tahirə Səffarzadə, Məhəmməd Rza Sərşar, Əli Nağı, Ehsan Nəraqi, Kamal Qaimi, Söhrab Hadi, Yəzdani Xürrəm, Hüseyn Payənde, Ziya Müvəhhid və s.

Cəlal Ale-Əhmədin ədəbi irsi indiyədək Azərbaycan şərqşünaslığında xüsusi şəkildə öyrənilməmişdir. Yalnız onun dövrü və ədəbi mühiti barədə məlumatları iransünas alimlərdən B. Hüseynov, M. Məhəmmədi (həm də əsərlərindən tərcümələr etmişdir), S. İbrahimov vermişdir. Yazıçının ədəbi irsi İran ədəbiyyatşünaslığında geniş tədqiq edilmişdir. Onun tədqiqatçıları barədə dissertasiyanın birinci fəslində geniş məlumat verilir. Rusiya şərqşünaslığında isə onun barəsində C. Dorri bəhs etmişdir¹.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işində başlıca mövzu Cəlal Ale-Əhmədin nəsridir. Bununla belə ədibin dövrü, ədəbi mühiti, siyasi fəaliyyəti də tədqiqata cəlb edilmiş, onun şəxsiyyəti barədə geniş danışılmış və əsərlərinin ideya-məzmunu siyasi əqidəsi kontekstində şərh edilmişdir. Demək olar ki, nasirin bütün əsərləri tədqiqata cəlb edilmiş və siyasi fəaliyyəti hərtərəfli işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada Cəlal Ale-Əhmədin nəsrinin dərindən öyrənilməsi başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bununla belə, ədibin əsərlərində irəli sürülmüş ideyaların

¹ История персидской литературы XIX-XX веков. Москва, «Восточная литература», 1999; Hüseynov B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. Bakı: “Elm”, 1976; Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: “Nafta-press”, 2004; İbrahimov S. Mirzə Ələkbər xan Dehxuda. Bakı: “MBM”, 2008.

elmi təhlili bir sıra əlavə məlumatların verilməsini tələb edir. Nasir siyasi hərəkata qoşulmuş və Tudə partiyasının irəli sürdüyü siyasi məqsədlər naminə mübarizə aparmışdır. Buna görə də onun siyasi fəaliyyəti, elmi dünyagörüşü, siyasi əqidəsi, vətən sevgisi dərinəndən araşdırılmışdır. Əsas məqsədimiz Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə Cəlal Ale-Əhmədinin nəsrini barədə geniş informasiya vermək olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını çağdaş ədəbiyyat nəzəriyyəsinin müddəaları təşkil edir. Əldə edilən materiallar tarixilik prinsipinə əsasən təhlil edilmişdir.

Ədəbin əsərləri barədə elmi fikirlərin söylənilməsində İran ədəbiyyatşünaslığının metodologiyası əsas götürülmüş, əsərlərindən doğan ideyalar müasir İranın siyasi həyatının reallıqları zəmində şərh edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi bir neçə aspektdən qiymətləndirilməlidir. Birinci növbədə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığı kontekstində yeniliklər nəzərdən keçirilməlidir. Həmin yeniliklər bunlardır:

- ilk dəfədir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığında Cəlal Ale-Əhmədinin dövrü, ədəbi mühiti, həyat və fəaliyyəti, ədəbi irsi əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir;

- nasirin ədəbi yaradıcılığı vahid Şərq ədəbiyyatı, ilk növbədə, Azərbaycan və İran ədəbi mühiti kontekstində araşdırılır;

- Azərbaycan oxucusu XIX – XX əsrlər Azərbaycan maarifçilərinin təsiri ilə İranda yazıb-yaradan sənətkarlar barədə geniş məlumat əldə edir;

- İranda XX əsrdə yaşamış demokratik fikirli ziyalılar barədə kifayət qədər elmi məlumat verilir.

Tədqiqatın İran ədəbiyyatşünaslığındakı elmi yeniliyini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- ilk dəfədir Cəlal Ale-Əhmədinin ədəbi fəaliyyəti Azərbaycan filoloji fikri kontekstində şərh edilir;

- ilk dəfədir Ale-Əhmədinin simasında İran-Azərbaycan ədəbi əlaqələri nəzərdən keçirilir;

- İran-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin XIX - XX əsrlik dövrü barədə geniş məlumat verilir;

- Cəlal Ale-Əhmədinin ədəbi irsi yeni aspektdə tədqiq edilir.

Tədqiqat dünya ədəbiyyatı ixtisası üzrə aparılmışdır. Buna görə də əldə olunan elmi yeniliklər dünya ədəbiyyatşünaslığı kontekstində götürülməlidir. Cəlal Ale-Əhmədinin özü də beynəlmiləlçi nasirlərdən olmuşdur və onun fransız dilindən tərcümələri beynəlxalq əhəmiyyət kəsb

edir. Bu mənada nasirin ədəbi irsinin araşdırılması həm də dünya, xüsusilə Avropa ədəbiyyatşünaslığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatda beynəlxalq elmi əhəmiyyət kəsb edən yeniliklər aşağıdakılardır:

- Cəlal Ale-Əhmədin tərcümələri və onların İran ictimaiyyəti üçün əhəmiyyəti;

- nasirin tərcümələrindəki sənətkarlıq xüsusiyyətləri;

- ədibin əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin beynəlxalq ədəbiyyatşünaslıq kontekstində şərh;

- ədibin yaradıcılığında beynəlmiləçilik motivləri.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan şərqşünaslığı İran ədəbiyyatını dərinlən öyrənməlidir. Bu sahədə fundamental tədqiqatlar aparmaq üçün geniş elmi imkanlar və maliyyə vəsaiti lazımdır. Bu mənada tədqiqatımız İranda aparılmış və Cəlal Ale-Əhmədlə bağlı bütün məlumatlar İranda olan kitabxanalardan əldə edilmişdir. Halbuki bu məlumatların əldə edilməsi və həmin kitabxanalarda işləmək üçün hər hansı bir Azərbaycan şərqşünasının külli miqdarda vaxtı və vəsaiti sərf oluna bilərdi. Tədqiqatda ilkin qaynaqlardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın materialları İran ədəbiyyatının tədqiqində və tədrisində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan elmi ictimaiyyəti ilk dəfədir Cəlal Ale-Əhmədin ədəbi irsi barədə kifayət qədər elmi məlumat əldə edir. Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyətini aşağıdakı müddəalar şərtləndirir:

- Cəlal Ale-Əhmədin dövrü;

- Cəlal Ale-Əhmədin Tudə partiyasında siyasi fəaliyyəti;

- Cəlal Ale-Əhmədin ədəbi mühiti;

- Cəlal Ale-Əhmədin yaradıcılığı;

- Ədibin şəxsiyyəti və ədəbi irsi barədə yaxınlarının fikirləri;

- Cəlal Ale-Əhmədin əsərlərinin ideya qaynaqları;

- Cəlal Ale-Əhmədin İran ədəbiyyatında sələfləri və xələfləri.

- Cəlal Ale-Əhməd və Azərbaycan;

- Cəlal Ale-Əhməd və Rusiya;

- Cəlal Ale-Əhməd barəsində müasirlərinin fikirləri;

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “İran filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmiş və həmin şöbənin elmi əməkdaşlarının iştirakı ilə keçirilən iclasda müzakirə edilib müdafiəyə layiq bilinmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları Azərbaycanda və

başqa ölkələrdə nəşr olunan elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil (on iki bölmə), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQAT İŞİNİN MƏZMUNU

I fəsil. Cəlal Ale-Əhmədinin dövrü, ədəbi mühiti, həyatı və fəaliyyəti. Bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir və burada ədibin dövrü, ədəbi mühiti, ictimai-siyasi fəaliyyəti və onun barəsində tədqiqlər öz əksini tapmışdır.

Cəlal Ale-Əhməd 1923-cü ildə anadan olmuşdur. Onun aktiv siyasi fəaliyyətə başladığı XX əsrin 40-cı illərindən etibarən İranın ictimai-siyasi və ədəbi həyatında ciddi hadisələr baş verirdi. 1924-cü ildən etibarən ingilislər tərəfindən hakimiyyətə gətirilmiş Pəhləvilər tamamilə yeni siyasi xətt götürdülər. Təbii ki, şah da onların diktəsi ilə hərəkət edir, ölkədə İngiltərənin siyasi marağını qoruyurdu.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə İran istər-istəməz bu hadisələrin iştirakçısına çevrildi. Təsədüfi deyil ki, dünyanın super dövlətləri olan SSRİ, ABŞ və İngiltərə dövlətlərinin başçıları 1943-cü ildə Tehran konfransı keçirmiş və dünyanın taleyini burada həll etməyə çalışmışlar. Bu da bir tarixi həqiqətdir ki, İran özünün siyasi coğrafiyası ilə dünya gücləri üçün əlverişli məntəqə idi.

1950-ci illərdə İranda azadlıq hərəkatının boğulması, ingilis nüfuzunun günü-gündən artması və nəticədə ölkənin ağır siyasi-iqtisadi böhrana düşməsi ziyalıları ciddi düşündürməyə başladı. Ölkənin ziyalı təbəqəsi mətbuat vasitəsilə milli maraqlardan çıxış edərək ictimai rəyi dəyişdirib, əhalidə siyasi fəallığı artırırdı. Məhz həmin dalğa nəticəsində 1951-ci ildə Müsəddiq hökuməti yaradıldı və ölkənin milli sərvətləri olan neft ehtiyatları milliləşdirildi. İngilislər biləndə ki, İranın neft ehtiyatlarını talan etməkdən məhrum olublar, onda siyasi çevriliş edib 1953-cü ildə Müsəddiq hökumətini devirdilər.

Məhz həmin siyasi hadisələr İran ictimaiyyətində güclü siyasi dalğa yaratdı və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə ciddi xarakter aldı. Şah da vəziyyəti başa düşdü və ciddi dövlət islahatları, iqtisadi-siyasi islahatlar keçirmək məcburiyyətində qaldı və bunu “ağ inqilab” devizi altında həyata

keçirmək istədi². Ancaq artıq gec idi və şah rejimi xalqın gözündən tamamilə düşmüşdü. İranlıların gözündə şah “xalq düşməninə” çevrilmişdi. Nəticədə şahı qarşı olan siyasi nifrət reallaşdı və 1979-cu ildə İmam Xomeyninin rəhbərliyi altında İslam İnqilabı qələbə çaldı.

Bütün bu siyasi proseslərin içində həm də Cəlal Ale-Əhməd var idi və yeri gələndə öz siyasi mövqeyini bildirirdi. Bu keşməkeşli tarixi dövrdə ədəbiyyat da öz işini görür və cəmiyyətin siyasi güzgüsü kimi hadisələri tam aydınlığı ilə əks etdirirdi.

Ale-Əhmədin dövrü barədə M. Məhəmmədi yazır: “50-ci illərin ikinci yarısından etibarən, ümumiyyətlə, fars ədəbiyyatında yeni mərhələ başlanır. Özü də bu mərhələ əvvəlkindən təkcə kəskin xronoloji sərhədlərlə ayrılmır, həm də tam fərqli keyfiyyət parametrləri, göstəriciləri ilə seçilir. Bu ciddi keyfiyyət fərqləri həm tematik səviyyədə, həm də poetika və üslub planında müşahidə olunur. Fikrimizcə, 50 -60-cı illər poeziyasının ümumi xarakteristikası üçün və baş vermiş dirçəlişin əsas meyllərini müəyyənləşdirməkdən ötrü, ilk növbədə, aşağıdakı məsələləri diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır:

1. ... ictimai-siyasi problemlər və onların radikal həlli...
2. ... ictimai şəraitin tələbi...
3. ...”şer-e nou” adlanan ədəbi hərəkət”³

XX əsrin əvvəllərini və 30-40-cı illərdə İranda baş verən milli oyanışı və milli hərəkəti də yaddan çıxarmaq olmaz. Qeyd etməliyik ki, yüz illərdən bəri fars ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşan Azərbaycan ədəbiyyatı, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən özünün aktuallığı, modernizmi ilə ondan çox-çox qabağa keçdi və fars ədəbiyyatı artıq Azərbaycan ədəbiyyatının arxasınca gedir, onun ideyaları ilə yeni məzmununda formalaşırdı.

Siyasi hərəkətə qoşulan əksər yazıçı və şairlər İranda “açıq cəmiyyət” uğrunda mübarizə aparır və demokratiyanın təntənəsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Onların siyasi fəaliyyəti birbaşa ədəbi proseslə bağlı idi. Belə ki, mövcud mətbuat bu və ya digər siyasi partiyanın orqanı idi və həmin siyasi partiyanın platformasını müdafiə edirdi. Buna görə də şairlər və yazıçılar nəşr olunmaq üçün, birinci növbədə - Şərqdə deyildiyi kimi “qiblələrini” təyin etməli idilər. Elə ki, onlar öz siyasi mövqələrini

² Hüseyinov H.B. İran dini-siyasi və fəlsəfi fikrində “İslam inqilabı” konsepsiyası. Bakı: Elm, 1989, s. 24.

³ Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: Nafta-press, 2004, səh. 131-132

aydınlaşdırırdılar, sonra siyasi hərəkata qoşularaq əsərlərində siyasi şüarlar irəli sürürdülər.

Cəlal Ale-Əhməd ədəbiyyata 40-cı illərdə gəlmiş və qələmini nəsrin realist cərəyanında sınamışdır. Onun ədəbi yaradıcılığı özündən əvvəlki İran ədəbi düşüncəsinin davamı idi. Ale-Əhməddən əvvəl realist ədəbiyyatın yaradıcıları var idi.

O dövrün ən məşhur yazıçılarında biri Sadıq Hidayət idi. Onun poetikasındakı kədər, ümitsizlik mənəvi böhran yaşayan iranlıların siyasi əhval-ruhiyyəsinin ifadəsi idi. Yazıçının qələmindən çıxan “Kor bayquş” əsəri həm də dünya ədəbiyyatında sentimental üslubda yazılmış ən dəyərli əsər nümunəsi sayılır.

Həmin illərdə Sadıq Çubək “Süxən” və “Kaviş” jurnallarında bir neçə hekayə çap etdirmişdir.

Eləcə də Pərviz Xətibi özünün 1954-cü ildə yazdığı “Xers şəhəri” kitabında iranlıların milli qürurundan danışır və Avropa həyatının təmtəraqlı təsvirinə və təbliğinə qarşı çıxır. Pərviz Xətibi belə fikirləşir ki, iranlılar babalarından miras qalmış möhtəşəm şəhərlərinə “tövlə” kimi baxmamalı və onları inkişaf etdirməlidirlər. Onun “Polis şəhəri”, “Cənab məmurlar”, “Qəzet redaktoru”, “Elmin işığı” kimi oçerkləri 50-ci illərin ən yaxşı əsərlərindən hesab edilir.

50-ci illərin məşhur nasirlərindən biri də Ələsgər Mühacirdir. Onun “Səma altında” adlı əsəri sentimental üslubda yazılsa da, Zeynalabdin Marağayi ideyalarını davam etdirmiş və günün reallıqlarından bəhs etmişdir.

40-50-ci illərdə ədəbiyyata gəlmiş İbrahim Gülüstanın ədəbi irsini Qərb ədəbiyyatında U. Folknerin və E. Heminqueyin yaradıcılığı ilə müqayisə edirlər. Bəzi tədqiqatçılar Gülüstanı İran ədəbiyyatında həmin yazıçıların davamçıları adlandırır. Onun 1949-cu ildə yazdığı “Azər - payızın son ayıdır” kitabında maraqlı hekayələr verilmişdir. Ədib İran Xalq partiyasına üzv olmuş və bir çox siyasi əsərlər yazmışdır. Ancaq Ale-Əhməd kimi o da üzvü olduğu partiyadan sonra uzaqlaşaraq liberal həyat tərzini keçirmiş və azad nasir kimi real xalq həyatından əsərlər yazmışdır. Onun 1955-ci ildə çap etdirdiyi “Kölgəliyin ovunda” kitabında bu xüsusiyyətlər aydın görünür. Yazıçı 60-cı illərdə yazdığı əsərlərində erotik təsvirlərə geniş yer vermişdir. Məsələn, “Yıxılmış adam” hekayəsində belə səhnələr daha çox özünü büruzə verir.

1960-cı illərin ədəbi mühitində Bəhram Sadıqi (1936-1984) də var. O hələ 20 yaşında ikən yazmağa başlamış və 1958-ci ildə “Sədəf”

jurnalının redaksiya heyətində olmuşdur. Onu 60-cı illərin satirik yazıçısı hesab etmək olar. Yazıçının 1956-cı ildə qələmə aldığı “Sabah yoldayıq” hekayəsi dövrünün ən yaxşı satirik hekayələrindən hesab edilir. Detektiv məzmununda yazılmış hekayədə həyəcanlı səhnələr oxucunu həmişə gərgin vəziyyətdə saxlayır. Onun qələmindən çıxan “Səngər və yersiz bayraq”, “Baharda təhsil”, “Yeni yazıçı” “Qarşılıqlı təsir”, “Gözlənilməz vəziyyət”, “İki pərdəli pyes”, “Vasvası”, “Dolaşmış kələf” və s. əsərlər 60-cı illər İran nəsrinin gözəl nümunələri hesab edilə bilər.

60-cı illərin ədəbi mühitinə Camalzadə özünün “Baş-ayaq birdir”, “İsfahan haqqında kitab”, “Şirin və acı”, “Başçı”, “Köhnə və yeni”, “İstəqli qadın”, “Allahdan başqa heç kəs yoxdur”, “Vətənpərvər” kimi əsərləri ilə daxil olmuşdur.

Belə bir ədəbi mühitdə formalaşan Cəlal ibtidai məktəbi bitirəndən sonra təhsilini davam etdirə bilməmişdir. Atasının onun təhsilini davam etdirməyini istəməmişdir. Bu barədə özü belə yazır: “Dərs oxumağa qoymadılar ki, sonra onların canişini olum”. Beləliklə o, günlərlə Tehran bazarında işləyirdi. Atasından xəbərsiz gecə məktəbinə gedib təhsil alırdı. O qeydlərində də yazır ki, cavanlığında dinə meyilli olub və gecə namazları qılırmış.

Həmin illərdə Cəlal siyasi işlərdə çox fəal olmuşdur. Belə ki, o adi partiya üzvündən Tehran Partiya təşkilatının idarə heyətindək və sonra Tudə partiyası qurultayına bir partiya üzvü kimi daxil olmuşdur. Dörd il həmin partiyanın fəalllarından olmuşdur. Həmin illərdə müxtəlif qəzet və jurnallar üçün məqalələr yazırdı. Onun ilk hekayəsi olan “Ziyarət” o vaxt nəşr olunan “Süxən” jurnalında çap olunmuşdur. Bu jurnal o vaxt Sadıq Hidayətin redaktorluğu ilə nəşr edilirdi. 1945-ci ilin baharından Cəlal Ale-Əhmədin hekayələrini çap etməyə başlamışdır.

Ale-Əhməd Tudə partiyadan uzaqlaşandan sonra Xəlil Məlikinin rəhbərliyi altında İran Tudə Sosialist Partiyasını təsis etdilər. Bu barədə onun özü yazır: “Partiya mətbuatın ittihamlarına (hətta ona Moskva radiosu da kömək edə bilmədi) tab gətirə bilmədi və ləğv oldu. Biz də əlacsızlıqdan susduq”⁴.

Nasir 1951-ci ilədək siyasi fəaliyyətini dayandırdı. Bu dövrdə doktor Məsəddiqin rəhbərliyi ilə Milli Cəbhə yaradılmışdır və həmin cəbhə neft

⁴یاد آور، کتاب ماه فرهنگى تاريخى، يادمان جلال آل احمد، شماره سوم. تهران: 1387

sənayesinin milliləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Cəlal Ale-Əhməd həmin illərdə ədəbi yaradıcılıqla çox məşğul olurdu. Ədib susmağa məcbur qaldığı vaxtlarda belə qəlbən sükut etmirdi. Öz dostları ilə birlikdə fransız dilindən əsərlər tərcümə edirdi. Fransız dilini təmiz öyrənəndən sonra Alber Kamunun, Jan Pol Sartrın, Andre Jidin, Dostoyevskinin, Öjen İoneskonun əsərlərini fars dilinə tərcümə etmişdir. Baxmayaraq ki, əsərlərə dair tənqidi məqalələr yazanda tərcüməçiyə o qədər də əhəmiyyət verilmir, bununla belə, Cəlalin adı artıq tərcüməçi kimi İrandan xaricdə də məşhur idi. Cəlal bu tərcümələri ilə xarici dövlətlərin diqqətini öz siyasi və mədəni mühitinə cəlb etmişdir. Məhz bu kimi hallar Pəhləvi rejimini məcbur etmişdir ki, ziyalılarla, xüsusilə Cəlal Ale-Əhmədlə bir qədər ehtiyatlı davransın. Əlbəttə, nasirin “Üç tar”, Məktəb direktoru” kitabları həmin “siyasi sükut” dövrünün məhsuludur.

Cəlal fransız dilindən tərcümələrindən və “Üç tar” romanını yazandan sonra siyasi sakitliyə qapılır və həmin illərdə ailə qurur (1948-ci ildə). Onun bəzi qeydlərində ailə həyatı barədə məlumat var: “Elə ki böyük ictimai işlərdə adamın əli gətirmir, onda insanın yeri evdəki dörd divar olur. Ata evindən partiyaya qaçmaq və oradan da evə dönmək adi haldır”⁵

Cəlal estetika elmi üzrə fəlsəfə doktoru və qələm əhli Simin Daneşvərlə ailə qurmuşdur. Onun həyat yoldaşı çox kitabların müəllifidir və çoxlu tərcümələr etmişdir. Cəlalin özünün dediyi kimi: “Həqiqətən də, yarın necəliyi, qələmin yavəri” mühümdür. Cəlal yazdıqlarını Siminə verirdi və Simin yeganə insan idi ki, onları oxuyub redaktə edirdi.

Ale-Əhməd 1952-ci ildə Xəlil Məlikli ilə birlikdə “Həyat mübarizəsi” jurnalını çıxarmağa başladı. O, Məhəmməd Müsəddiqi müdafiə edib Milli Cəbhənin fəaliyyətinə siyasi dəstək verirdi. Üç ildən sonra “Şahid”, “Üçüncü qüvvə” qəzetlərini və Xəlil Məlikinin redaktorluğu ilə aylıq jurnal olan “Həyat elmi”ni nəşr etdirməklə ciddi mübarizəyə başladı. Bundan başqa “Üçüncü qüvvə” artıq Milli Cəbhənin orqanı olur və həmin jurnalda təbliğat işlərinin məsuliyyətini Cəlal öz boynuna götürür.

1953-cü ilin aprel və may aylarında “Üçüncü qüvvə” qəzetinin rəhbərləri ilə olan müəyyən fikir ayrılıqlarına görə onu işdən uzaqlaşdırırlar. Həmin vaxt yeni İran şerinin atası Nima Yuşiclə dostlaşır və onlar birlikdə işləyirlər. Sonra onlar “Rəvaq mətbuat fabriki”ni və “Bağır Komeyl” şirkətini təsis edirlər.

⁵یاد آور، کتاب ماه فرهنگی تاریخی، یادمان جلال آل احمد، شماره سوم. تهران: 1387

1953-cü il çevrilişindən sonra Ale-Əhməd siyasət aləmindən uzaqlaşır. Bu barədə onun özü belə yazır: “Milli Cəbhənin süqutundan və neft sahəsindəki inhisarçılıqdan sonra öz daxilimizə yenidən baxmaq fürsəti əldə etdik. Öz sınıqlığımızın səbəbini fikirləşdik və imkan tapıb ölkənin ucqarlarına - Xark adasına, tatların yaşadığı Zəhra bölgəsinə getdik”

1954-cü ildə Ale-Əhmədin “Şurəvidən qayıdış” və “Yeddi məqalə” adlı əsərləri çapdan çıxır. 1957-ci ildə ədibin arvadı Simin Daneşvər Avropaya səfər edir. 1958-ci ildə isə doktor Eşterasə ilə birlikdə “Bəhbəhandan Qəzvinə piyada” əsərləri üzərində işləmə başlayırlar. Sonra isə “Pətəklərin sərgüzəştləri” əsərini çap etdirir.

Ale-Əhməd 1962-ci ilin ikinci yarısında Mədəniyyət Nazirliyinin xətti ilə Avropaya ezamiyyətə gedir ki, orada dərslər kitablarının nəşri ilə bağlı işlərlə tanış olsun. 1964-cü ildə isə o, Həcc ziyarətinə gedir.

Onun barəsində Ayətullah Seyid Mahmud Taleqani deyir ki, Ale-Əhməd və Şəriati əsil ziyalı və tədqiqatçı idilər, onlar insanlara qiymət verirdilər. İslam və din barədə etdikləri məlumdur. Onlar sağlam düşüncəli ziyalılar olmuşlar və pis yollara heç vaxt düşməmişlər. Onları elm adlı bir din maraqlandırmış və onun dalınca getmişlər.

Şəms Ale-Əhməd isə Cəlal barədə bunları demişdir: “Baxmayaraq ki, Cəlal həmişə atasının qadağalarından əziyyət çəkmişdir, bununla belə onun simasında həmişə istedad əlaməti görünmüşdür. Bu istedad sonralar dini dərk etməkdə ona kömək etmişdir. Cəlalin əsərlərindəki obrazların həyatı onun öz həməsrlərinin həyatıdır. Bədii təsvirdə ondan nümunə götürmək lazımdır. Onun təsvirləri əsasında karikaturalar, portretlər yaradıla bilər. Cəlal həqiqətən də elə bir şəxsiyyətdir ki, onun bütün fikirləri təcrübədən keçmişdir, o ömrünün axırınadək həqiqət carçısı olmuşdur.

Ale-Əhmədin “Qəbir daşı” kitabı ideya-məzmun etibarilə diqqəti cəlb edir. Burada ciddi siyasi fikirlər irəli sürülmüşdür. Xüsusilə 60-cı illərdə baş verən siyasi hadisələr və həmin hadisələr baş verərkən ziyalıların fikirləri əsas götürülmüşdür. Bu kitabı “dövrün ziyalı manifesti” adlandıranlar var. Kitabda bir ideya da var: bu insanın oğul istəyi duyğusudur. İnsanda sınıqlıq xüsusi bir duyğudur. Allah “Kövşər” surəsində buyurmuşdur ki, “insanın ruhunu incidən dərddə toxunmayın”. Ale-Əhməd də buna həmişə riayət edirdi. Belə mövzular İranın əvvəlki yazıçılarının yaradıcılığında olmamışdır. Olsun ki, belə mövzunu əvvəlkilər vacib bilməmişlər. Belə də ola bilər ki, onun dostları, din

xadimləri, hətta arvadı buna etiraz etmişdir. Orada təsvir olunan hadisələri həyat təcrübəsindən keçirməyə heç kəsin taqəti olmaz.

Doktor Ənvər Xamei Tudə partiyasından uzaqlaşanlardan olmuşdur. O da Cəlal barəsində öz fikirlərini bildirmişdir. Onun yazdığına görə, Cəlal elə adam idi ki, həmişə özünə arxa axtarırdı. Baxmayaraq ki, özü bir şəxsiyyət idi və əsərlər yazırdı. Lazım olanda kimlərsə tənqid edirdi. Ancaq həmişə özünə arxa axtarırdı. Bildiyimiz kimi, bir vaxtlar onun himayədarı Kəsrəvi idi. Sonra partiyaya arxalandı. Sınıfdə onu mən müdafiə edirdim və arxası mən idim. Bir işi görməzdən əvvəl mənimlə məsləhətləşərdi. Hətta kitab oxumaq istəyəndə belə, məndən məsləhət alırdı. Elə ki mən Avropaya getdim, onda mənim yerimi Təbəri tutdu və Cəlal onun yanına gedirdi.

Cəlal həm yazıçı, həm də bir tədqiqatçı idi. Əgər bir adam onun xoşuna gəlirdisə, onun arxasınca gedib əldən düşənə qədər onu gözləyərdi, hətta düşünməzdi ki, həmin adam onu haralara aparacaq. Cəlal əvvəl dindən başlamışdı. Onun yaradıcılığında dini mövzu dərin bir xətt kimi keçir. Lap uşaqlıq illərindən din onun qəlbində dərin kök salmışdı. Sonra o Kəsrəvi ilə olur və dini mövzular arxa plana keçir. Sonra Tudə partiyasına daxil olur və görür ki, bu yol əvvəlkindən də pisdir. Marksistlərin yoluna düşür. Sonra görür ki, marksizmin təmsilçisi olan Şurəvi bu əsrdə cinayətkarın ən böyüyüdür. O, bütün hadisələrə qarşı çox həssas idi.

Əbdüləli Dəstqeyb də Cəlal Ale-Əhmədin “Qərbçilik” kitabını təhlil edib bu fikirləri söyləmişdir: “Axundzadənin, Mirzə Melkum xanın, Talıbzadənin, Mirzə Ağaxan Kirmaninin və Dehxudanın əsərlərini oxuyanda görürük ki, onların əsərlərində bizim müasir mədəniyyət adlandıığımız - Avropa mədəniyyətinə rəğbət var. Bir qrup ziyalı “Məşrutə nədir?” sualına belə cavab verir: Məşrutə parlamentli hökumət deməkdir. Onlar deyir ki, hökumət gərək zalım olsun. Məşrutə yerli mədəniyyətə yad olduğundan bizə layiq deyil. Bir qrup ziyalı isə deyirdi ki, bizim inkişafımız üçün yeniləşməkdən başqa yol yoxdur. Məliküşşüəra Bahar deyir: “Ya ölüm, ya yeniləşmək və islahat. Bu iki yoldan başqa vətən üçün başqa yol yoxdur”. Yeniləşmək, yəni müasirləşmək. Bu fikri əhəlinin beyninə yeritmişlər. Tağızadə Avropadakı vəziyyət barədə məqalə yazdı və həmin məqaləni o vaxt Maarif Nazirliyi çap elədi. O bildirirdi ki, İranın nicatı cismən, ruhən avropalaşmaqdadır və başqa yol yoxdur. Başqa bir qrupun fikri belə idi ki, öz kökümüzə qayıdaq. Mirzə Ağaxan Kirmani deyirdi ki, biz gərək keçmiş İrana qayıdaq. Həmin fikri sonra Əxvan-Sales və başqa yazıçılar da deyirdi. Deyirdilər ki, 1400 illik islami sivilizasiya

nəzərə alınmamalıdır və biz qədim İrana qayıtmalıyıq. Ale-Əhmədin “Qərbcilik” kitabında yazdıqlarını Mirzə Ağaxan Kirmani də deyirdi.

Cəlalın kitabında olanların hamısı Kəsrəvinin “Avropalaşma” kitabında da var. Fərq ondadır ki, Kəsrəvi əsərini tarixi, dilçilik, siyasi kontekstdə yazmışdır. Ancaq Cəlal solçu idi və marksizmi təbliğ edirdi. Tudə partiyasının heç bir ideoloqu marksizmə düzgün izahat verə bilmirdi. Onlar bütün məlumatları rus mənbələrindən götürürdü. Mən özüm Ehsan Təbəri ilə söhbət etmişəm. O mühafizəkar marksistlərdən danışdı və burada söhbət heç də marksizmin mahiyyətindən getmir, sadəcə olaraq, onun fikirlərinin düzgün başa düşülməsindən gedir...

Cəlal olduqca sadə, düzgün və cəsur adam idi. Mən onda bu keyfiyyətləri çox bəyənidim. Onun əqidəsi ilə işim yoxdur. Dünyada müxtəlif əqidəli insanlar var. Düzgün, cəsur adamlar həmişə hörmətə layiqdirlər. Cəlal Ale-Əhməd 22 yaşında ikən yazıçılığa başlamışdı. O, dindar ailədə böyümüşdü. Ona görə də, ilk ictimai-dini təzyiqləri elə ailədə hiss edirdi. Görürdü ki, müasir dünyada din və onun ailəsi mövcud tələblərə cavab vermir. Ona görə də bir yazıçı kimi öz qələmi ilə yaşadığı mühitdə dinin rolunu göstərmək istəyirdi. Odur ki, həmişə çətin şəraitdən çıxış yolunu göstərmək əvəzinə, gördüyü ailə şəraitini, cəmiyyəti, dini tənqid edirdi”.

Başqa bir mənbədə 50-ci illərin ziyalıları barədə belə deyilir: “Onlar çox fərqli insanlardır. Baxmayaraq ki, həmin ziyalılardan Təbəri olsun, İbrahimi və ya Rza Bərahəni olsun, fərq etməz. Həmin ziyalıların hamısı ictimaiyyətin fikrini deyirdi. Həmişə düz sözü deyirdilər. Ale-Əhməd də onlardan idi. Onun da dili zəhərli idi. Qələmi ictimaiyyətin mənafeyini müdafiə edirdi. Qərbin üstünlüklərindən danışanların söhbətlərində elə bir elmi məna yox idi. Ale-Əhmədin qələmində isə bir fəlsəfə vardı. Ale-Əhməd əqidəsində möhkəm adam idi. O həmişə deyirdi ki, dinin gücünə arxalanın, çünki onda şəhidlik var. Deyirdi bizim gücümüz var və biz bu istibdadı aradan qaldıracağıq. O, islamda fanatizmə üstünlük vermirdi. Bu barədə özü qeydlərində yazıb. Ancaq mötədil dindarları bəyənidir. Yazıcının özü də onlardan idi və namaz qılırdı.

Ale-Əhmədin dinə qapılmasından bəziləri, hətta narahat idi. Ədibin özü yazır ki, səhər tezdən dururam, namazımı qılıram, həcə getmişəm. Mənə dedilər, bu nə oyundur? Qafil o adamdır ki, keçi kimi sürüyə yenidən qayıdır. Elə fikirləşirdilər ki, dinə qayıtmaqla nə isə edə bilərəm, mənim buna da şübhəm yoxdur.

Ədibin müasiri Əbdüləli Dəstqeyb onun ziyalı olub-olmamağı barədə belə deyir: “Onun fikri belə idi ki, din siyasətdən ayrılmalıdır. Əgər din siyasətdən ayrılrsa, onda əksəriyyət ziyalılarına müxalif olar. Ziyalılıq ictimai nüfuz sahibidir”⁶.

Əgər ziyalılığı ictimaiyyətdə bir platforma kimi qəbul etsələr, onda Ale-Əhməd heç də ziyalı deyil. Ümumiyyətlə “ziyalı” anlayışı dini kontekstdə aydınlaşdırılmalıdır. Belə ki, xristian olan ziyalı, islam olansa ziyalı sayılmır. Halbuki islam mədəniyyəti ən müasir və yeni mədəniyyətdir. Yenilik tərəfdarı olan ziyalı sayılırsa, dini aspektdən də ziyalının ictimai statusu müəyyənləşməlidir. Biz inqilab edib ölkəmizin adına bir “Respublika” sözü də artırmalı oluruq ki, bu müasirlikdir. Ale-Əhmədin bu barədə dedikləri hələ səthidir. Süruş ziyalı kimi Ale-Əhməddən üstün götürülürdü. Bu barədə Karl Popper də öz fikrini bildirmişdir. Ziyalılıq barədə fikirləri bizim fikirlərlə düz gəlir. Mənim Ale-Əhməd barədə fikrim belədir ki, o “ictimai mütəfəkkir” olmuşdur”.

Doktor Seyid Abdulla Ənvar tanınmış tədqiqatçı və kitabşünasdır. O, Ale-Əhməd və Xəlil Məlikli ilə birlikdə Tudə partiyasında olmuşdur. Ənvar da partiyanın rüspərəstliyini bəyənəməyənlərdən olmuşdur. O yazırdı: “Mənə elə gəlir ki, vətənpərvərlik elə bir xüsusiyyətdir ki, o azacıq belə yaralansa insan pis vəziyyətə düşər. Onlar Tudə partiyasında belə bir kiçik yaranı görüb onu sağaltmaq istəyirdilər”⁷

Sonra o yazırdı: “Mən gördüm ki, Tudə partiyasından da güclü siyasi platforması olan bir partiya ölkəni idarə etməlidir. Ancaq Cəlalğilin partiyasının çatışmayan cəhətləri çox idi”⁸

Ale-Əhməd deyirdi: “Gərək öz dəyərlərimizi dəyişək. Mən bu nəticəyə gəldim ki, dindən başqa heç nə dəyərləri dəyişə bilməz. Özümdən soruşdum: niyə əxlaqı din yerinə qoymayaq? Sonra anladım ki, əxlaq ola bilməz, əgər onda axirət hissi yoxdursa”.

Onun fikrincə, əxlaqın elə bir qiyməti yoxdur, əgər insanın dini, imanı olmazsa. İmanı olana qorxulu zindanlar belə təhlükəli deyil. Cəmiyyətdə din hakim olsa və ona hər kəs inansa, onda heç oğru, quldur da olmaz. İnam olan yerdə axirətə də inam olur. Etiqadı olanlar həyatda

⁶یاد آور، کتاب ماه فرهنگی تاریخی، یادمان جلال آل احمد، شماره سوم. تهران: 1387

⁷یاد آور، کتاب ماه فرهنگی تاریخی، یادمان جلال آل احمد، شماره سوم. تهران: 1387. ص. 32

⁸همان منبع ص. 36

xətalər da etmir. Ona görə də, inama pənah aparmaq lazımdır. İmanı olanlarda dünyəvi mənəviyyat olmur və onun bütün əməllərinə din hakimlik edir.

Seyid Abdulla yazır: “Bir gün dedim, Cəlal, Dostoyevski də kommunistlərdən qaçıb dinə pənah gətirmişdi. Hazır ol, sənin də aqibətin elə olar. O, cavab verirdi ki, mənəim onunla nə işim var? O dinə pənah apardı, o vaxt başqa dövrən idi. Tolstoy da həmin cür hərəkət etmişdi. O yeni din yaratmaq arzusunda idi. Cəlal dedi ki, vəziyyət ağırlaşarsa, onda çarəmiz yoxdur, gərək dinin gücü ilə müharibə edək”⁹.

Ale-Əhməd dinə pənah aparmağı alqışlayırdı. O həmişə deyirdi ki, əlimiz yerdən, göydən üzüləndə çarəmiz bircə dinə qalacaq. Belə fikirləşirdi ki, əxlaqımızı təkcə dinin vasitəsilə dəyişə bilmərik. Bu işdə gərək insan kütləsi də iştirak etməli, mövcud qaydalar yerindən götürülməli və dinin köməyi ilə tamamilə yeni əxlaq normaları yaradılmalıdır. O deyirdi ki, XX əsrdə din ictimai həyata nüfuz edərsə, onda ictimai xətalər da az olar.

Mahmud Dövlətabadi qeyd edir ki, Cəlal Ale-Əhməd öz rəftarı ilə cəmiyyətdə özünə nüfuz qazanmışdı. O elə bir zamanda yaşamışdı ki, Jan Pol Sartr, Bertran Rassel və Alber Kamyu dünyada məşhur idi. Onun zamanı elə bir zaman idi ki, tələbə hərəkəti Avropada günü-gündən coşurdu. Afrikada müstəmləkəçilərə qarşı mübarizə güclənmişdi, ədəbiyyat və siyasətdə yeni simalar ortaya çıxmışdı.

Elə bir zaman gəlib çatmışdı ki, İranda da müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparən yazıçılar olmalıydı. Həmin illərdə, hətta stalinizm cərəyanı da var idi. Bu kimi meyarların olduğu bir zamanda Ale-Əhməd ictimaiyyətin önündə gedirdi. O əlində olan imkanları heç vaxt qaçırmırdı və həmişə çalışırdı.

Doktor Rza Davəri yazır ki, Ale-Əhməd o vaxt çox hörmətli adam idi və müxtəlif qrup insanların, ziyalıların ona böyük hörməti var idi. Buna səbəb onun ədəbi, əxlaqı, mənəviyyatı idi. Ale-Əhmədin cəsarəti, dili və ədəbi əsərləri ona böyük hörmət qazandırmışdı. Onun ətrafında müxtəlif adamlar toplaşmışdı. O təkcə adi bir yazıçı deyildi, həm də mədəniyyət xadimi, intellektual idi. “Keyhan” qəzetinin bir neçə nömrəsini çap etdirmişdi. Həmin nömrələr tərtibat, məzmun, mövzu baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, nömrələrdə müxtəlif fikirli ziyalıların yazıları verilmişdi. O, sözün həqiqi mənasında, ziyalıların dostu idi.

⁹همان منبع ص. 74

Doktor Rza Davəri Ale-Əhmədın Fərdiddən necə təsirləndiyini izah etmişdir. Davəri onları müqayisə edərək yazır: “Ale-Əhməd çox şeyi doktor Fərdiddən öyrənirdi. Hər halda, yaxşı şagird o demək deyil ki, müəlliminin bütün hərəkətlərini təkrar etsin. Yaxşı şagird odur ki, müəllimin dediklərini, öyrətdiklərini mənimsəsin, onun dediyi istiqamətə getsin. Ale-Əhməd də müəllimi Fərdidin sözlərini eşitmişdi və onun tərbiyəsi ilə kamilləşmişdi. Ancaq müəlliminin fikirlərini təkrar etmir, öz düşüncələrini ifadə edirdi. Onun sözləri Fərdidin sözləri ilə ziddiyyət təşkil etmirdi. Onun fikirlərində Fərdidə aid olan az fikirləri tapmaq olar. Onların özləri də bilirdi ki, fikirləri bir olsa da, həyatda yolları ayrıdır. Cəlal ədib idi, Fərdid isə filosof. Məsələ bundadır ki, Ale-Əhməd həmişə Fərdidi özünün başbiləni adlandırır. Bizə yaxşı məlumdur ki, o məddah, yaltaq deyildi. Yaltaqlıq heç Ale-Əhmədə yaraşmırdı və Fərdidin buna ehtiyacı da yox idi”.

Ale-Əhməd qərbpərəstliyi elə doktor Fərdiddən öyrənmişdi və İrənin ictimai-siyasi arenasında onu görürdü. Fərdidin fikrincə qərbpərəstlik bütün dünyada tarixi prosesdir və bu yeniliyin, modernizmin özüdür. Ale-Əhməd bu fikrinə görə Fərdidi geridə qalmış insan hesab edirdi və onun fikrini çox şişirdilmiş fikir sayırdı.

Onun qeydlərində deyilir ki, Cəlali iki ruhani maraqlandırır; biri hüquq İnstitutunda dərs deyən İmam Musa Sədr idi. Musa Sədr həm də milli müqavimət hərəkətinin fəallarından idi. Livanda bəzi işlər görürdü. Cəlalin özü həmişə deyirdi ki, o atamla tanış idi.

Ale-Əhməd deyirdi: “Bu rejim hər şeyi aradan qaldırdı. Qorxuruq gəlib bu çadırdə yaşayanları da aradan qaldırsın. Nəsildən nəslə keçərək bizə miras qalmış bu mədəniyyət də aradan qaldırılacaqdır”. Bütün bunlara görə çox narahat idi.

Musəvi ədibin siyasi həyatı ilə bağlı bəzi başqa məqamlara da aydınlıq gətirir. Ondən soruşanda ki, Pəhləvi rejimi nəyə görə Ale-Əhmədlə amansız rəftar etməmişdir? Cavab vermişdir ki, Ale-Əhməd elə bir insan idi ki, bir işarəsi ilə xəta çıxə bilərdi. Əvvəla, onu Fransada çox yaxşı tanıyırdılar. Onun Fransa yazıçıları ilə tanışlığı var idi və onlarla məktublaşırđı. Dünyanın müxtəlif ölkələrinə səfər edirdi. Məsələn, o İsrailə, özünün dediyi kimi, “İsrail vilayətinə” və ya Moskvaya səfər etmişdi.

Şəhliq rejim yaxşı bilirdi ki, ona olan təzyiqlər özü üçün ağır başə gələ bilər. Ale-Əhməd elə adam deyildi ki, rejim onun başına istədiyi oyunu açsın. O artıq ictimaiyyət arasında fenomen idi və onun şəxsiyyətinə

toxunmaq cəmiyyətdə çaxnaşma yarada bilərdi. Həmin dövrdə İmam Xomeyni kimi adamlar da var idi və rejimi kəskin tənqid edirdi. Həmin illərdə Cəlala qarşı amansız mövqe tutmaq cəmiyyətdə sabitliyi poza bilərdi.

Əbülhüseyni öz yazılarında Cəlalın 60-cı illərdəki həyatına toxunmuşdur: “60-cı illər Cəlal üçün taleyüklü illər olmuşdur və onun həyatında mühüm hadisələr baş vermişdi. Həmin illər həm də ayrılıq illəridir, tale Ale-Əhmədi bizdən aldı. Həmin illərdən etibarən xatirələrdə başqa bir Ale-Əhməd yaşamağa başladı. O artıq torpağın bir parçasına çevrilmişdi. Cəlal həmişə xatirələrdə yaşayacaqdır. Onun əsərləri ömrünün birinci fazasıdır, ikinci fazası isə həmin ideyalardan uzaqlaşmaq və İran adətlərinə, islama üstünlük verməkdir”.

Onun əksər əsərləri müasir İran ədəbiyyatında fəaliyyət göstərən cavan yazıçılar üçün nümunədir. Onun bədii irsi özünün bir çox sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Cavanlar ondan çox şeyləri öyrənməlidir. Bəzən onun əsərlərini başqa yazıçıların əsərləri ilə müqayisə edirlər. Həmin müqayisədən aydın olur ki, Ale-Əhmədin əsərləri sənətkarlıq baxımından dövrünün qabaqcıl yazıçılarından olan Camalzadənin, Hidayətin əsərlərindən üstündür. Artıq neçə onillik keçmişdir. İndi geriye dönüb baxanda və həmin nəslin yazdıqları ilə müasir yazanların əsərlərini müqayisə edəndə bizə məlum olur ki, Ale-Əhmədin poetikasından öyrəniləsi çox şeylər var. Düzdür, Camalzadənin və Hidayətin də yaradıcılığı özünün bir çox bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu müqayisələrdə biz heç də onların ağır zəhmətini kiçiltmək fikrində deyilik, sadəcə olaraq, onun yaradıcılığındakı poetikanın cazibəsindən bəhs etmək istəyirik. Onun bədii irsi fars dilinin leksik imkanlarını zənginləşdirmiş, poetik imkanlarını genişləndirmişdir.

Cəlal bilirdi ki, dini qüvvələr İranda iğtişaşlar yarada bilər. O bilirdi ki, həmin qüvvələr İranın siyasi rejimini dəyişə bilər. Əgər Ale-Əhməd sağ olsaydı, indi özünün ciddi iradlarını deyərdi. İndi hər bir yazıçıya deyirlər ki, yaz, cavab verir: “Nəyi yazım? Qoymurlar yazaq!” Ola bilsin ki, bunun yarısı yalandır, ancaq yarısı gerçəkdir.

Seyid Mehdi Ale-Əhmədin bacısı oğlu idi. O, Cəlalın ölümü barədə yazır: “Onu yuduq, istədik kəfənləyək, mən dedim tələsməyin, qoy anam – onun bacısı, xalalarım gəlib dayımı görsünlər. Hamını bayıra çıxardım, onlar gəldilər. Anam əllərini onun boynuna saldı və başını qaldırdı ki, öpsün. Bu vaxt dayımın gözlərində qan çıxdı. Mən dedim: ana, qan gəlir. Anam başını yerə qoydu və mənə dedi: get Şeyxülislama de, qoy gəlsin.

Gedib onu çağırırdım. O gördü ki, dayımın damağından siqaretə oxşar damla qədər bir qan laxtası gəldi. Onu çıxardı və bir neylon parçanın üstünə qoydu ki, aparıb analiz etsinlər. Sonra cib yaylığını bağladı və dedi ki, səsinizi çıxarmayın. Analiz nəticəsindən aydın oldu ki, başına ağır zərbə vurulub. O ikinci mərtəbəyə gedirmiş, bir nəfər arxasında olub və başına ağacla ağır zərbə vurub. Dayım həmin hündürlükədən yerə düşüb. Baş gicəllənmiş və onu taxtın üstünə qoyublar ki, həkim gəlib baxsın. Ancaq həkim gələndə qədər keçinib. Anam, bizim ailəmiz əminlik ki, onu öldürüblər”¹⁰.

Behruz Fərnou özünün tədqiqatlarında Ale-Əhmədin Qərb yaşayış tərzini fikri ilə doktor Fərdidin Qərb həyat tərzini fikrini müqayisə etmişdir. O yazır ki, Ale-Əhmədin yazılarında Qərb həyatı yüksək həyat tərzini və bizim həyat tərzimiz isə geridə qalmış və ya inkişaf etməkdə olan həyat tərzini kimi qiymətləndirir. Onun siyahısında Avropa, Amerika, Qərb ölkələri inkişaf etmiş, Asiya, Afrika, Latın Amerikasını ölkələri inkişaf etməkdə olan ölkə hesab edilir. Mərhum Fərdidin fikrincə, güclü və zəif, Avropa və Asiya, inkişaf etmiş və geridə qalmış, hər ikisi gecə-gündüz kimi dünyanın axırınadək mövcud olacaqdır.

Tədqiqatçı Söhrab Hadi araşdırmalarında Ale-Əhmədin nəsrini barəsində belə bir fikir söyləyir ki, Ale-Əhmədin dilində fellər yoxdur. Onun əksər cümlələrində “oldu” sonluğu yoxdur. Çoxlu zərbi-məsəllər var. Bunlar fars dilinin imkanlarını artırmış və onda bir novatorluq yaratmışdır. Onun təşəbbüsü ilə yaranan belə əsərlər və onlardakı cümlələrin qrammatik strukturları bir daha göstərir ki, ədib mənaya daha çox fikir vermiş, nəinki sözlərin qaydasına. Ale-Əhmədin nəsrində olan həmin lakoniklik tədricən inkişaf edib tamamilə yeni keyfiyyətlər əxz etmişdir. Ümumiyyətlə, onun poetikasında nadir tapıntılar çoxdur.

Ale-Əhməd barədə mülahizə yürüdənlərdən biri də Hüseyn Payəndə olub. O qeyd edir ki, adı danışığı dilində “realist” sözünün xüsusi mənası var. “Realizm” sözünün ümumi mənası ədəbi hərəkətdir. Həmin cərəyan XVIII əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Realizmin ən gözəl nümunələrini Avropa ədəbiyyatında Balzak, Flober, Rusiyada Tolstoy, Dostoyevski, Amerikada Vilyam Din Houells, Mark Tven yaratmışdır. Realizmi adətən romantizmin əksi kimi izah edirlər. Romantizm artıq öz dövrünü başa vurub, realizm isə adı dildə ədəbi səbkdir. İndi bu səbkdə kiçik hekayələr və romanlar yazılır.

“Məktəb direktoru” Ale-Əhmədin kiçik hekayəsidir. Bu hekayə İran ədəbiyyatında realizmin bariz nümunəsidir. Ale-Əhməd bu əsərində insanları, ictimai vəziyyəti, həyatı reallığı ilə əks etdirmişdir. Ona görə də “Məktəb direktoru” əsərini realizmin nümunəsi hesab edirik.

Realistlər bu fikirdədirlər ki, (Ale-Əhməd kimi XX əsrin realist yazıçıları) real inikas forması və qeyri-real inikas forması var. Onların əsərlərində hadisələr reallıqla uzlaşır və baş verən hadisələr çılpəqlığı ilə təsvir edilir. Onların əsərlərində fəvqəltəbii surətlər, inanılması mümkün olmayan hadisələrin təsviri yoxdur. Romantizmdə müəllif çalışır ki, hadisələri özü istədiyi kimi təsvir etsin və qeyri-adi surətlər, pəhləvan obrazları yaradır. Realistlər deyir ki, biz cəmiyyətdəki real problemlərdən yazırıq. Romantizmdə əsas surətlər əsilzadələr, şahlar, əfsanəvi cəngavərlər olduğu halda, realistlərin yaradıcılığında əsas surətlər cəmiyyətin kasıb təbəqəsidir.

Ziyalılara cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rəğbəti var. Onlar ictimai təbəqələrdən və onların təsir qüvvəsindən azaddırlar. Ona görə də, ziyalılar elə bir ideologiya yarada bilirlər ki, hamı onlara həsəd aparar. Ziyalılar özlərini yazmaq və yaratmaq istedadı ilə bunları etməyə qadirdirlər. Ziyalılar həm də özlərini xalqın nümayəndəsi hesab edə bilirlər. Çünki onların xalqla əlaqələri genişdir. Onlar bilir xalq necədir, istəyi nədir, problemi nədir. İkinci tərəfdən də ziyalıların əksəriyyəti olsun ki, dövlətin gücünü nəzər alıb yumşaq mövqe tuta bilirlər.

Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, ziyalılar artıq müdafiəçidən əl tutana çevrilə bilirlər. Şəriəti və Ale-Əhməddən başqa əksər ziyalılar dövlətə qarşı düşmən mövqe tutmurdular. Onların əksəriyyəti bu fikirdə idi ki, dövlət liberal ziyalıları aradan qaldırır və sonra özü məhv olar. Şəriəti və Ale-Əhməd də belə səhv fikirdə idilər. Onlar istəyirdilər yerli ideologiyanı elə qursunlar ki, orada islam dəyərləri olsun. Sonra da özləri kimi bir adam cəmiyyətə rəhbərlik etsin. Diqqətlə fikir verəndə məlum olur ki, onlar yerli ideologiyanı yaratmaq istəyirdi. Sorbonda təhsil alan ağayi-Şəriəti və ya Ale-Əhmədin özü qərb həyat tərzini keçirirdi. Bu da onları cəmiyyətdən uzaqlaşdırırdı. Ale-Əhməd və Şəriəti sağ qalmadı ki, yaratdıqları ideologiyanın qalib gəlməsini seyr etsinlər. Bu da ziyalıların xətası idi. Müasir modern layihənin gözəlliyi ondadır ki, xalq hər gününün qədrini bilir. Savadsızlıq aradan qalxmış, çoxlu maarifçilik işləri görülmüşdür.

II fəsil. Ale-Əhməd nəsrinin ideya-tematik məzmunu. Bu fəsil səkkiz bölmədən ibarətdir və həmin bölmələrdə yazıçının səkkiz əsəri

təhlil olunur. Əsərlərin təhlilinə keçməzdən qabaq, ümumiyyətlə, yazıçını bu əsərləri yaratmağa sövq edən ideyalardan bəhs etmək yerinə düşərdi. Eləcə də onun əsərlərinin ideya qaynaqlarından və nasiri düşündürən problemlərdən bəhs etmək məqsəduyğundur.

Cəlal “Görüş” kitabını 1946-cı ildə iyirmi iki yaşı olanda yazmışdır. Kitabda nasirin on iki hekayəsi verilmişdir. Elə kitabın adı da həmin on iki hekayədən birinin adı ilə adlandırılmışdır. Hekayələrdə mövcud siyasi problemlər tənqid atəşinə tutulur. “Görüş” adlı hekayə nasirin maraqlı hekayələrindən biridir. Bu hekayədə bir neçə qəzetçi ölkə həyatındakı siyasi durumu müzakirə edir. Hekayədə Cəlal xarici dövlət rəhbərlərinin yerli dövlət rəhbərlərinə göstərdiyi təsirdən, onların daxili işlərinə qarışmasından bəhs edir.

Baxmayaraq ki, Cəlalin özü dindar ailədə böyümüşdü, bununla belə, o dinə cəmiyyətin nicatı kimi baxmır. Əsərlərində dini xurafata qarşı mübarizəyə çağırış var. Ale-Əhməd “Görüş” kitabında təkcə siyasəti tənqid etmir, həm də mollaları, rövzəxanları, dini xurafatı tənqid edir. Dini bayramda camaata müqəddəs su verirlər və deyirlər ki, guya həmin suyu içən il boyu xəstələnmir. Bu kimi xəstə fikirləri o tənqid edir, onu yayanları ifşa etməkdən doymurdu.

Dini xurafatın tənqidi onun “Gənc” hekayəsində də var. Həmin hekayədə göstərilir ki, bir qız ərə gedə bilmir. Ailəsi dua yazdırmaqla, aş bişirməklə, tələ qurmaqla bu problemi həll etmək istəyir. Bu hekayədə ziyarət də əsas ideyadır. Nasirə görə, bunlar dini xurafatdır və İranda belə hallar olmamalıdır. Ədib belə fikirləşir ki, maarifçiliyi genişləndirməklə xurafata qarşı mübarizə aparmaq olar. Hekayədə belə kəskin ifadələr var: “müqəddəs torpağı dənizə tökürlər ki, tufanı yatırınsınlar”, “tif xəstəliyindən qurtarmaq üçün türbə torpağından istifadə edirlər”, “ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün on dəfə rövzə oxuyurlar”, “müqəddəs olmaq üçün Kərbəladə özünə qəsd edirlər”...

Nasirin “Şam qəddi” hekayəsində də dini ayinlərdən sui-istifadə edənlər ifşa olunur. Bu işin xurafat olması söylənilir. Camaat bir minbərin ətrafına toplaşır. Öz arzularının həyata keçirilməsi üçün şam yandırırırlar. Bu işdə ifrata varırlar. Bu hekayədə həm də hakimiyyətə qarşı müxalifətin mübarizəsi təsvir edilir. Əlbəttə, camaat elə bilir ki, dövlət onların keçirdiyi mərasimi istəmir. Hekayənin əsas ideyası odur ki, xalqla dövlət arasında anlaşılmazlıq var.

Cəlalin “Mərəkə” hekayəsində də əhalinin savadsızlığından bəhs olunur. Məlum olur ki, insanlar dini məsələləri dərinəndən bilmir. Savadı

olmayanlar dindən sui-istifadə edirlər. “Dua satmağı” müəllif dində savadsızlıq kimi qiymətləndirir. İstəyir ki, camaat belə xurafata varmasın. Hekayənin əsas ideyası budur ki, insan savadsız olanda öz mənafeyini də müdafiə edə bilmir.

Din elə bir müqəddəs duyğudur ki, çoxları onu tənqid etməkdə acizdir. Bir qisim adamlar, hətta çoxlu pul verməyə hazırdırlar ki, tək onların bəzi çətinlikləri din vasitəsilə aradan qalxsın. Dinin insan həyatında nə qədər müsbət rol oynadığını bilmək istəyənlər də az deyil. “Dua satmaq”, “ilan tutmaq”, “cadugərlik” və s. – bunların hamısı insanların başını aldatmaq üçündür. İnsanlar həmin işlərin mahiyyətini dərk etmədən çoxlu pul xərcləyirlər. Elə bilirlər ki, problemləri onun köməyi ilə həll olacaqdır.

Cəlal Ale-Əhməd lap uşaqlıqdan sərt dini qaydalar altında böyümüşdü. Baxmayaraq ki, dinin bəzi qaydalarını qəbul etmirdi, bununla belə, dinin bir çox cəhətlərini cəmiyyət üçün olduqca faydalı hesab edirdi. Məsələn, Cəlal “Vaxtsiz iftar” hekayəsində dinin təəssübünü çəkir. Hekayədə kor-koranə eşqdən danışılır və bəzi adamların belə məhəbbətdən əziyyət çəkməsini söyləyir. O cümlədən, bəzilərinin dindən kor-koranə istifadə etməsini nadanlıq hesab edir. Belə adamların cəmiyyətə bədbəxtlik gətirdiyindən söhbət açır. Ədib söyləyir ki, həmin adamların korafəhmliyi və maarifdən uzaq düşmələri, xəstəliklərdən xilas başa düşməməkləri, özlərinin bədbəxtliyinə və həyatda əziyyət çəkmələrinə səbəb olur. Cəlal həm də dində vacib olanların lazımı səviyyədə icra edilməməyindən şikayətlənirdi. O qeyd edirdi ki, dinin vacibatını inkar etmək məqsədəuyğun deyil.

Başqa bir əsərində nasir ictimai təbəqələrin təzadlarından bəhs edir. Bu mövzu onun “İki ölü” hekayəsində öz əksini tapmışdır. Hekayədə göstərilir ki, İran iqtisadiyyatının zəifliyi cəmiyyətdəki təbəqələr arasındakı ziddiyyətdən irəli gəlir. Cəmiyyətdə bir qrup insan toxdur, maddi rifah halı yaxşıdır, başqa bir qrup isə ehtiyac içində yaşayır.

İranın dindar ictimaiyyəti arasında musiqi o qədər də məqsədəuyğun sayılmır. Ona görə də “Tarzən” hekayəsində musiqi ilə gəlir əldə edənlərin pulu bərəkətsiz sayılır. Bu barədə yazıçı özünün “Üç tar” hekayəsində də bəhs edir. Belə düşüncə hətta indinin özündə belə İran xalqının bəzi nümayəndələri arasında yayılıb. Hekayənin qəhrəmanı özü üçün tar alandan sonra məscidə gedir. Qatı dindar olan və ətir satmaqla məşğul olan bir adam onunla savaşıq. Onlar əlbəyaxa olurlar. Bu savaşıq tarzən üçün pis qurtarır və davadan sonra ayılında görür ki, tarı sındırılıb.

Yazıçı “Pomada” hekayəsində Tehrandakı şəhər həyatını təsvir etmişdir. Ehtiyac üzündən Tehrana gələn kasıb ailələr, şəhərdə narahat evlər kirayə edib yaşayırlar. Həmin adamlar heç vaxt şəhər adamları ola bilmirlər. Şəhərin dəbdəbəli həyatını yaşamaq imkanları olmur. Hekayədə qadın bəzəkləri diqqət mərkəzinə gətirilir. Qadınlar şəriət qadağaları üzündən müxtəlif növ bəzək əşyalarından istifadə etmək imkanlarından məhrum olurlar. Çünki şəriət bəzək əşyalarından geniş istifadə etməyə icazə vermir.

Ədibin “Hesabda ziddiyyət” hekayəsində bank işçilərindən bəhs olunur. İş şəraitinin pisliyi üzündən əməkdaşlar özlərinə normal həyat şəraiti yarada bilmir. Əməkdaş sevinərsə və ya şəraitini yaxşılaşdırarsa, buna axmaqlıq kimi baxırlar. Əməkdaşların bütün təşəbbüsləri pis əlamət kimi qiymətləndirilir. Hekayədə belə təhkiyələrə rast gəlirik: “Sən bu məmləkətdənsən, xoşbəxtlikdən başın çıxmaz, adam nə qədər axmaq olsa o qədər yaxşıdır” və ya “bu bankın işi iki il də çəkər, o vaxt görürük, nə olar?”¹¹.

“Vasvası” hekayəsinin mövzusu dini işləri görən adamların sadələşməsidir. Bir çox dindarlar və şəriət adamları bu gün İranda baş verən neqativ halları dinə münasibətdəki mənfi hallarla əlaqələndirirlər. Onlara elə gəlir ki, cəmiyyətdə baş verən neqativ hadisələr inamsızlığın, itaətsizliyin, bəndəlikdə zəifliyi nəticəsidir.

“Dam üstündə günəş” hekayəsində Ale-Əhməd dərin ictimai problemlərə toxunur. Ata məcbur qalıb azyaşlı qızını adi gündəlik çörəyə satır. Cəlal bunun səbəbini ailənin dinə qapılmasında görür. Onun fikrincə, kasıblıq və dindarlıq ailələr üçün böyük fəlakətdir. Oruc tutanda qızların halı olmur ki, atalarının göstərişlərini yerinə yetirsinlər, yaxud küçənin axırına gedib buz alsınlar. Ata isə bundan əsəbiləşib onları döyür. Bu da avamlığın nəticəsidir.

Müəllif “Mərzunabad yaxınlığında” hekayəsində polislərdən bəhs edir. Məmur istəyir adamların namusunu qorusun, əksinə, özü onların namusuna sataşır. Belə ki, bir kəndli qızını qaçırır. Yazıçı bu hekayəsində həm də şübhəli kişiləri tənqid edir.

“Qüdrətin arzusu” hekayəsində mövzu bir qədər başqadır. Avam adamlar tufəngi bədgümanlıq əlaməti hesab edirlər. Fikirləşirlər ki, əlinə tufəng alan əsgər bədgüman adamdır. Bu hekayəsində Cəlalin irəli sürdüyü əsas ideya budur ki, hərbi qüvvələrin siyasəti insanlarda qorxu yaradır. Hərbi

¹¹سه تار، جلال آل احمد، صص 140-141

ləvazimatlar, hətta adi nizə belə cəmiyyətdə nigarançılıq yaradır. Bu da əhalidə hərbiçilərə olan rəğbəti azaldır.

“Vida” hekayəsində isə Ale-Əhməd ciddi bir məsələyə toxunur. Yazır ki, qatarda onunla gedən səfər yoldaşı öz səyahət xatirələrini yazır. O, Fələstinə səyahət edərkən, həmin səfərindən yadında qalan ancaq meyvələr olur. halbuki, Fələstinin faciəsi bütün dünyaya məlumdur.

Cəlal Ale-Əhməd “Çoxarvadlılıq” kitabını 1952-ci ildə 29 yaşında ikən yazmışdır. Kitabda 9 hekayə verilmişdir. “Üç tar” kitabında olduğu kimi, bu kitabında da yazıçı İranın ictimai, mədəni və dini problemlərinə toxunmuşdur. Bu kitab Amerikanın 1953-cü ildə İranda dövlət çevrilişi etməsindən bir il qabaq yazılmışdır. Kitab 184 səhifədən ibarətdir.

Kitaba daxil olan hekayələrdən “Səməni bişirənlər” diqqəti cəlb edir. Bu dini bayramlardan biridir. Olsun ki, bu dini bayram deyil, sadəcə xalq ona dini əlamətlər əlavə etmişdir. Məşhur din xadimlərinin fikrincə, bu adətin elə bir dini əhəmiyyəti yoxdur. Bu mərasimi icra edənlərin də dindən xəbəri yoxdur. Çoxları pis niyyətlə bu kimi mərasimlər təşkil edirlər. Belə məclislər qadınlar üçündür. Burada qadın intriqaqları olur, qadınlar bir yerə yığılır, dualar yazırlar, ər tapma qaydaları müzakirə olunur, tilsimlər olur və s. Bu hekayədə göstərilir ki, bir qadın səməni nəzir deyir. İstəyir ki, başqa bir qadının uşağı ölü doğulsun.

Yazıcının “Nüzhet əd-dövlə” hekayəsində bir neçə ideya var. Birincisi, güc sahiblərinin idarəçiliyində fəsadlar, ikincisi, siyasi məqsədlər naminə evlənmə, üçüncüsü, varlı qadınların meşşanlılığı və həvəsləri.

“Xudadad xan” hekayəsinin əsas ideyası isə sərt siyasətdir. Demokratiyanı yaratmaq üçün gərək siyasi partiyalar yaradılsın və həmin partiyalar olduqca fəal olsunlar. Ancaq partiya rəhbərliyinin ciddi çətinlikləri var: o, xarici himayədarlara möhtacdır. Partiyalar öz məqsədlərinə çatmaq üçün özlərinin xarici himayədarları ilə dilxoşluq edirlər. Bu da partiyaların nüfuzunu aşağı salır. Cəlalin özü də siyasi hərəkata qoşulmuşdu və şəxsi həyatında həmin hadisələri təcrübədən keçirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, partiyalar çalışır ki, onlara olan etimad artsın. Cəmiyyətdə demokratiyanı bərqərar etmək üçün birinci növbədə partiya özünü müdafiə etməyi bacarmalıdır. Bəla bundadır ki, partiyanın fəaliyyətinə qoşulan adam gərək özünü unutsun və bütün şəxsi maraqlarını ona qurban versin. Cəlal bunu demək istəyir ki, partiya üzvü özünün fərdi görüşlərini partiyanın siyasi xətti ilə bölüşməlidir. Elə olarsa üzv ilə partiya xətti arasında fikir ayrılığı olmaz. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, partiyanın siyasi xətti xalqın maraqları ilə uyğun gəlməlidir.

Partiya öz üzvlərindən tələb etməməlidir ki, dinlərindən, mədəniyyətlərindən imtina etsinlər.

Cəlal bu fikirdədir ki, “siyasi xətt”lər fikirləşərək çıxılmaz vəziyyətdən yol tapmışlar. Hər hansı bir xətti qulaq ardına vurmağa ehtiyac yoxdur. Belə olmasa, cəmiyyətdə təşəbbüskarlıq, ictimai inkişaf olmaz, canlanma yaranmaz. Ona görə də, cəmiyyətdə “siyasi xətt”in olması mühümdür, “ayaq izinin” olması isə mühüm deyil.

Yazıcının qələmə aldığı “Vərəm xəstəsi” hekayəsinin əsas ideyası insanın xəstəliklərdən qorxmasıdır. Baxmayaraq ki, xəstəlikdən ona mübtəla olan qorxur, ondan daha çox qorxan ətrafdakılardır. Ona görə də, hamı çalışır ki, xəstəliyi sağaltmaq üçün bir resept versin. Onların məsləhətləri xəstəni “ölümə” hazırlayır, nəinki, sağaldır. Ən ağır vaxtlarda isə xəstə üçün ətrafdakılar nə faydalı dərman verir, nə də həkimlər ümidverici söhbətlər edirlər.

“Çoxarvadlılıq” hekayəsinin əsas ideyası cinsi problemlər, kişilərin izdivacı, eybəcər qadınlar, cəmiyyətin şikəstliyidir. Cəlal cəmiyyətdəki belə halları gerilik əlaməti kimi qiymətləndirir. Baxmayaraq ki, şəriətə görə, bu tip kişi və qadınlar öz cinsi ehtiraslarını söndürmək üçün bir-birləri ilə izdivac edə bilirlər, ancaq İran ictimaiyyəti onu qəbul etmir və onları məzəmmət edir.

“Pətəklərin sərgüzəşti” kitabı təmsillərdən ibarətdir və Cəlal bu kitabı 35 yaşında ikən yazmışdır. Kitab 1954-cü ildə - Amerika çevrilişindən bir il sonra yazılmasına baxmayaraq, müəllif onu 1959-cu ildə çap etdirmişdir. Kitab 79 səhifədən ibarətdir.

Kitaba daxil olan “Kəməneli bəy” hekayəsinin əsas ideyası dövlət və ölkənin siyasi rejimidir. Onun vəzifəsi əhalini hüquqlarını qorumaqdır. Arılar şəhər əhli, ölkə əhalisidir. Bal milli gəlir və büdcədir. Onu xalq toplamışdır. Pətək isə ölkənin özüdür və onun çoxlu neft ehtiyatları var. Əgər hökumət rəhbərləri şəhər camaatının hüquqlarını qorusaydılar, onlar məcbur qalıb sevdikləri ölkəni tərk etməzdilər. Ölkəni tərk etmək və ya başqa sözlə, mühacirət bu gün elə bir prosesdir ki, bu dövlətlərin zalımlığından, əhalinin həmin zülmədən qaçmasından xəbər verir. Mühacirət diktator rejimlərinə qarşı passiv müqavimət deməkdir. Hekayədən doğan əsas ideya budur.

Kitaba daxil olan “Məktəb müdiri” kitabını müəllif 1959-cu ildə qələmə almışdır.

Yazıcının “Məktəb müdiri” hekayəsində mütərəqqi ideyalar irəli sürülür. Məlum olur ki, məktəb sistemində ciddi dəyişiklər edilməlidir.

Ümumiyyətlə, ölkənin təhsil sistemi təzələnməlidir. Buna görə də Cəlalin qəhrəmanı öz işinin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün məktəbdən qovulur.

Tədqiqatın **III fəsl** “**Ale-Əhməd nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri**” adlanır və bu fəsildə yazıçının sənətkarlığı hərtərəfli təhlil edilir.

Yazıçının dil xüsusiyyətlərini belə xarakterizə edə bilərik: onun işlətdiyi cümlələr fars dilində yenidir. Bu cümlələrdə fars ədəbi dilinin bir çox normaları pozulsa da, obrazların dili və onların danışığındakı cümlələr qrammatik qaydalara uyğun olmasa da, sonda yazıçının sənətkarlıq məharəti üzə çıxır. Belə ki, nasir obrazları öz dilində - dialektlərdə danışdır. Bu da fars nəsrində yeni hadisə idi. Ümumiyyətlə, onun bədii əsərlərində oxucunun diqqətini cəlb edən təkcə dil xüsusiyyətləri deyil, həm də dərin ictimai məzmun, qoyulan problemlərin aktuallığıdır.

Məsələn “**Pətəklərin sərgüzəşti**” təmsildə təsvir edilən arılar ictimaiyyətin nümayəndələridir. Arıların timsalında yazıçı geridə qalmış üçüncü dünya ölkələrinin əhalisini təsvir edir. Onların başına gələn bəlalər, istismarçıların, inhisarçıların və imperialistlərin özbaşınalığı təsvir edilir. Onlar millətlərin mədəniyyətini, iqtisadiyyatını talan edirlər.

Arıların müxtəlif dəstələri var və onlar ölkə əhalisinin müxtəlif millətləridir. Onlar da istismarçıların talanlarına məruz qalıb, milli münaqişələrə cəlb edirlər. Onlardan bəzisi mühafizəkar, bəzisi mübariz, bəzisi bədbəxtdir. Əlbəttə, onlar xarici dövlətlərin fitnəsinə məruz qalıb, axırda mühacirət etmək məcburiyyətində qalırlar.

Yazıçının “**Nun vəl- qələm**” əsərini yazmaqda məqsədi 1953-cü ildə Amerika çevrilişinə qarşı milli hərəkata dəstək vermək olmuşdur. “Nun vəl-qələm”də hadisələr rəmzlərlə verilir və mövzusu dövr üçün olduqca aktualdır. İki mirzənin dialoqu ilə hadisələr inkişaf edir. Onlardan biri Mirzə Əsədulladır. O cəmiyyətdə nüfuzu olan bir şəxsdir. Bu obrazın prototipi Cəlal Ale-Əhmədin özüdür. O, həqiqət uğrunda mübarizə aparır. Hər şeydən qorxaraq, əvvəl mübarizə meydanına atılmır. Elə ki, mübarizəyə qoşulur, onda axıradək gedir. Meydandan qaçmaq bilmir. Onun üçün meydandan qaçmaq, elə meydanın özünü boşaltmaq kimi bir şeydir. Onun üçün zülmə mübarizədə ən münasibi şəhid olmaqdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** bölməsində belə qənaətə gəlinir ki, Cəlal realist idi, daha doğrusu, o tənqidi realizmin nümayəndəsi idi və tənqiddə üstünlük verirdi. O çalışırdı ki, ədəbiyyatda realizmin nadir nümunələrini yaratsın. Buna görə də realizmin əsas əlamətlərindən geniş istifadə edirdi. O, kasıbları obyektiv təsvir edəndə, yaxud şəxsiyyətləri, müxtəlif yerləri

həssaslıqla tərənnüm edəndə realizm yaradıcılıq metodundan istifadə edirdi və hər şeyi realistcəsinə verirdi.

Cəlal “Pətəklərin sərgüzəşti” əsəri ilə realizmdən simvolizmə keçdi. Onun cavanlığında və orta yaşlarındakı realizm artıq geridə qalmışdı. Yazıçı çalışırdı ki, insanlar keçmiş olduğu kimi xatırlasınlar. Onun ictimai məzmunlu əsərlərində qəhrəmanlar həmin keçmişdən çıxaraq cəmiyyəti yeniliyə doğru dəyişmək istəyirlər.

Cəlalin realizmi “Qəbir daşı” əsəri ilə yüksək səviyyəyə çatır. Ancaq həmin əsəri yazıçı çap etməyə tələmir və nəşr etməkdən çəkinir. Çünki əsərdə qoyulan məsələlər olsun ki, dindar ziyalıların xoşuna gəlməsin. Axı onun özü də həmin vaxtlar Həcc ziyarətinə hazırlaşdı. Həcc səfəri zamanı onun fikirlərində ciddi dəyişikliklər oldu. Sözün həqiqi mənasında, həmin səfər Cəlala yeni ruh və yeni fikirlər verdi. Bu həqiqi vəhdət və uğur idi. Artıq onun düşüncəsində maddi aləm öz əhəmiyyətini itirdi və Allah dərğahi ilə bağlı mənəvi-psixoloji proseslər ön plana keçdi.

Yazıçı 1963-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında qeyd edirdi ki, artıq realizmi azaltmaq lazımdır. Ömrü boyu aktiv şəxsiyyət olan Cəlal Ale-Əhməd ömrünün son illərində fikirləşdi ki, yalnız islam bəşəriyyətin ruhunu xilas edə bilər. İnsan cəmiyyətin dirçəlişinə nail ola bilmirsə, onda Pəhləvi əsarəti altında qalmağa məcburdur. Bu əsarətdən xilas olmaq üçün gərək öz ruhunu maddi varlığın əsarətindən xilas etsin.

Onun poetikasındakı realist baxışlar ziyalılığından irəli gəlirdi. Cəlal bir neçə il də sağ olsaydı, çox güman ki, yazı üslubunu dəyişərdi. Artıq o siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmış və ziyalı kimi fəaliyyət göstərirdi. Həmin illərdə dinə meyli artmışdı. Bu meyl onun son əsərlərində özünü aydın büruzə verir.

Cəlal Ale-Əhmədin yaradıcılığı siyasi və ictimai fəaliyyəti ilə sıx bağlı olub. Elə mövzular var ki, nasir onları əvvəl dilinə gətirib meydanlarda deyib, sonra qələmə alıb, elə mövzular da var ki, onları yazmış və sonra dilinə gətirib ictimai hərəkətdə söyləmişdir.

Onun yaradıcılıq metodu sonrakı yazıçılar üçün də örnək olmuş və bir sıra nasirlər onun üslubunda əsərlər yazmışlar.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Cəlal Ale-Əhmədin nağıllarında ideya və düşüncənin əsası. - “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu, № 10. Bakı: 2009, s. 171-180
2. Cəlal Ale-Əhmədin həyatı. - “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu, № 7. Bakı: 2010, s. 292-298
3. Идейно-тематические характеристики прозы Джалал Ал-Ахмеда. - Вестник. № 12/2011, Астана; 2011, s. 12-17
4. مبانی فکری آل احمد در آثار داستانی. فصلنامه. ساقی معرفت شماره 25-26 ص. 2011 . تبریژ: 69-53 (Ale-Əhmədin hekayələrində fikir qaynağı. Fəslnamə. Saqiye-mərifət. № 25-26. Təbriz: 2011, s. 53-69
5. Cəlal Ale-Əhməd nəsrinin bəzi bədii xüsusiyyətləri. - “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu, № 1. Bakı: 2011.
6. Cəlal Ale-Əhməd nəsrinin ideya-tematik xüsusiyyətləri. - “Elmi araşdırmalar ” toplusu. Bakı: 2012, s.624-628

Проза Джалаль Ал-Ахмеда

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена анализу прозы выдающегося персидского писателя Джалаль Ал-Ахмеда.

Во введении обосновывается научная актуальность темы, исследуется степень ее изученности, определяются источники, цели и задачи исследования, а также излагаются научная новизна, теоретическая и практическая ценность диссертации.

В первой главе, состоящей из четырех разделов, повествуется об эпохе и литературной среде, в которой жил и творил Джалаль Ал-Ахмед, об его жизни и творчестве, социально-политической деятельности прозаика. При этом автор ссылается на существующие исследования и воспоминания о писателе. Как становится известно, Джалаль Ал-Ахмед был одним из передовых писателей своего времени и его литературная деятельность глубоко связано с политической. Великий мастер пера отображал в своих рассказах и повестях идеи партии «Туда», членом которой являлся и критикуя политические события своего времени удостоился звания великого представителя реализма в персидской литературе XX века.

Вторая глава диссертационной работы отличается научной новизной. В данной главе дается обширная информация о произведениях писателя, раскрывается их идейно-тематические аспекты. Отмечается, что Джалаль Ал-Ахмед ввел в литературу реалии социально-политической жизни Ирана через свои рассказы и повести и выразил свою точку зрения. Его позиция реальна и правдива.

В третьей главе анализируется мастерство писателя, его поэтика, языковые особенности произведений. Без сомнения, Джалаль Ал-Ахмед являлся новатором в истории современной персидской прозы. Поэтике его произведений присуще такие особенности, которые редко встречается в произведениях предыдущих писателей.

В заключении суммированы основные научные положения диссертационной работы и подытожены выводы.

Jalal Al-Ahmad's prose

SUMMARY

The thesis is devoted to the prose of the Persian writer Jalal Al-Ahmad. Substantiation of theme's actuality, determination of its purposes, causes and sources, investigation of the problem's research level, exploring of scientific novelty, theoretical and practical value of the dissertation is revealed in the Introduction part of the mentioned work.

In the first chapter, which consists of four subchapters, the era and literary milieu where the great master lived and worked was enlightened. This part gives wide information about the life and work, socio-political activities of Jalal Al-Ahmad. In his observations the author refers to researches and recollections about the writer. As known, Jalal Al-Ahmad was one of the foremost writers of his time and his literary work was deeply connected with the political one. Grand master explored in his short stories and novellas the main ideas of the party "Tuda", the member of which he was, and by criticizing political events of his time was qualified as a great representative of realism in the 20th centuries' Persian literature.

The second chapter of the thesis is distinguished by its scientific innovation. This chapter provides extensive information about the works of the writer, reveals the ideological and thematic aspects. Referring to those notes, it becomes clear that, Jalal Al-Ahmad introduced social and political reality of Iranian life into the literature through his stories and novels, and expressed his views. His position was real and fair.

The third chapter analyzes the skill of the writer, his poetics, literary and artistic views, especially the works. No doubt, Jalal Al-Ahmad remained an innovator writer even in the second half of the 20th century. The poetics of his works have inherent features that are rarely found in the works of previous writers.

In the final chapter of this work are summarized the basic principles of the thesis and conclusions.

На правах рукописи

Ибрагим Дервиши Кухи Ахмед оглы

ПРОЗА ДЖАЛАЛЬ АЛ-АХМЕДА

5718.01 – Мировая литература (Персидская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ - 2013